

روابط و نحوه اثر گذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۰۳

۵

جواد ارباب*

سیدرضا حسینی**

چکیده

امروزه در بسیاری از جوامع بشری اهداف، نظام‌ها و راهبردها بر محور رشد حداکثری اقتصادی متمرکز شده است؛ این هدف‌گذاری علاوه بر پیامدهای سوء اقتصادی، آسیب‌های جدی جبران‌ناپذیری بر پیکره معنوی فردی و اجتماعی بشر به دنبال داشته است. به حاشیه‌راندن و غفلت از بعد معنوی انسان در کنار تلاش برای انحراف و استفاده ابزار از معنویت برای اهداف اقتصادی از مصادیقی است که در آشکار و پنهان در ذیل تلاش برای رسیدن به رشد اقتصادی بیشتر رخ می‌دهد. برخلاف آنچه در اقتصاد متعارف پدیدار گشته است، تبعیت از آموزه‌های اقتصادی اسلام و عملیاتی‌شدن آنها در سطح اجتماعی نه تنها از مخاطرات وارد به هیئت معنوی فردی و اجتماعی انسان‌ها جلوگیری می‌کند، بلکه از ابزارهای اقتصادی برای ارتقای معنوی انسان بهره می‌برد. عجین‌بودن ابعاد مادی و معنوی ذاتی انسان، ارتباط متقابل و ثیقی میان بهبود شرایط اقتصادی و ارتقای معنوی فردی و اجتماعی ایجاد کرده است. در این پژوهش با استفاده از روش «داده‌بنیاد»، روابط موجود و بیان کیفیت اثرگذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی بررسی شده است. نتایج حاصل بیانگر ارتباط سازنده مؤلفه‌های پیشرفت اقتصادی بر ارتقای معنویت اسلامی در صورت تحقق شرایط علی، مداخله‌گر و زمینه‌ای به صورت ایجابی است. مجموع عناصر اقتصادی ایجابی، راهبرد جامع «زیست مؤمنانه» برای کسب بهینه‌ترین وضعیت برای کسب توأمان پیشرفت اقتصادی و معنویت اسلامی ارائه و فرامین نظری و اجرایی مشخصی را بیان می‌کند.

واژگان کلیدی: اقتصاد اسلامی، اصالت معنوی، پیشرفت اقتصادی، داده‌بنیاد، معنویت اسلامی.

طبقه‌بندی JEL: O15, P51, O10, O40.

*. پژوهشگر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (نویسنده مسئول). Email: javadarbab@rihu.ac.ir.

**دانشیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. Email: srhoseini@rihu.ac.ir.

مقدمه

نگرش‌های گوناگون به نحوه ساماندهی نیازهای مادی، طیفی از عزت‌نشینی تا اتراف را تشکیل می‌دهد که بر کیفیت تأمین نیازهای روحانی و معنوی انسان بسیار تأثیرگذار است؛ آنچه اهمیت ویژه‌ای به خود می‌گیرد، کیفیت روابط و نحوه اثرگذاری فرایند پیشرفت اقتصادی بر وضعیت معنوی بشر است؛ آمیخته‌بودن ساختار روحانی و جسمانی انسان از یک سو و ارتباط تنگاتنگ امور مادی و معنوی از سوی دیگر، لزوم توجه به کیفیت این روابط را غیرقابل اجتناب می‌سازد. به‌علاوه کیفیت و مسیر دستیابی به پیشرفت اقتصادی وضعیت معنوی فردی و اجتماعی را به‌شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد. مقاله حاضر در صدد است روابط و نحوه اثرگذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی را کاوش کند. در این پژوهش با استفاده از روش «داده‌بنیاد» (Grounded Theory) روابط و نحوه اثرگذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی در منابع اسلامی استخراج و روابط موجود میان شرایط علی، زمینه‌ای، مداخله‌گر و پیامدها، الگوی بصری به‌دست‌آمده تبیین می‌شود. در این مقاله به جهت روش‌شدن مفاهیم و نیز تعدد تعاریف ارائه‌شده از معنویت و پیشرفت اقتصادی، مفهوم معنویت به عنوان «فرارفتن از مادیت در بعد فردی؛ معطوف به جنبه‌های بینشی، گرایشی و کنشی و بعد اجتماعی معطوف به جنبه‌های فرهنگی، اقتصادی و سیاسی بر اساس مبانی توحیدی» (آذربایجانی، ۱۳۹۶، ص ۱۰) و مفهوم پیشرفت اقتصادی به عنوان «حرکت از وضعیت موجود اقتصادی جامعه به وضعیت مطلوب مبتنی بر مبانی بینشی و ارزشی در چارچوب فقه و اخلاق اسلامی» (میرمعزی، ۱۳۸۶) به صورت پیش‌فرض در نظر گرفته شده است.

پیشینه پژوهش

مرور پیشینه پژوهش نشان داد بررسی موضوع پژوهش، در سایر آثار مسبوق به سابقه نیست. البته مطالعاتی در زمینه اثرگذاری معنویت بر رشد و توسعه اقتصادی صورت گرفته است؛ درحالی‌که پژوهش حاضر در صدد بررسی روابط و نحوه اثرگذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی است؛ باین‌حال می‌توان به برخی از پژوهش‌های مرتبط اشاره کرد:

سوزنچی کاشانی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «پارادایم‌شناسی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت: ضرورت شناخت رابطه میان نظام سرمایه‌داری و مرگ معنویات»، نظام سرمایه‌داری را دارای دینامیکی می‌داند که مرگ معنویات را به دنبال دارد. به عبارت دیگر، اگر واقعیت سرمایه‌داری مستقل از مرگ معنویات بود، آنگاه این نظام می‌توانست به عنوان گزینه مطلوب مدل پیشرفت مدنظر قرار گیرد و یا راهکارهایی برای پیشرفت معنوی از اشتباهات غرب در این زمینه احتراز نمود؛ اما ذات سرمایه‌داری مانع این امر خواهد شد. وی با بررسی عنصر معنویت در بیش از پنجاه مورد از بیانات رهبر معظم انقلاب به این جمع‌بندی می‌رسد که شاه‌بیت معنویت را می‌توان اعتقاد به خدای سبحان و پایبندی به شعائر دینی بیان کرد.

کلانتری و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «شناسایی مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی در حوزه کسب‌وکار از دیدگاه برخی آیات و روایات» به عدم تعمیق و تدقیق اندیشمندان اسلامی در این حوزه اشاره و توأم‌نشدن آن با سبک زندگی امروزی را موجب کم‌رنگ شدن مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی در جامعه معاصر بیان می‌کنند. نگارندگان با تعمق و تدبر در آیات و روایات اسلامی (رویکرد دینی) و مفاهیم کسب‌وکار (رویکرد تخصصی) به شناسایی مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی در حوزه کسب‌وکار می‌پردازند.

تیلیچ (Tillich P) (۱۹۹۸) در کتاب خود با عنوان وضعیت معنویت در جامعه فنی ما با ارائه برخی شواهد و تحلیل داده‌های تاریخی، به بررسی تغییرات ناشی از توسعه فناوری‌ها و روند رشد محوری بر معنویت جوامع عمدتاً مسیحی می‌پردازد. وی معتقد است سه عامل بسیار قدرتمند بر معنویت دینی موجود در زندگی بشر معاصر در جغرافیای غرب اثرگذار بوده است: ورود ریاضیات در علوم تجربی، تکنولوژی و اقتصاد سرمایه‌داری؛ وی با تشریح وضعیت موجود، گسترش سیاست‌های رشد محور و توسعه بی‌قیدوبند فناوری، الگوی صنعتی برای زندگی را به عنوان بلای خانمان‌سوزی برای سطح معنویت دینی - بر اساس معیارهای مسیحیت - معرفی می‌کند.

بارو (Barro) (۲۰۰۳) در مطالعه‌ای با عنوان «دین و رشد اقتصادی» با بررسی ۵۷ کشور از ادیان و مکاتب گوناگون و استفاده از برخی از معیارها به عنوان نماد کیفی و کمی وضعیت دینی آنها، با روش پنل دیتا بیان می‌کند با کاهش رشد اقتصادی، شاخص‌های

دینی در کشورهای مورد مطالعه اغلب با افت مواجه بوده است؛ برای مثال، وی در مشاهدات تجربی خود به این نتیجه رسیده است که شاخص‌های مذهبی با تحصیلات رابطه مثبت و با میزان شهرنشینی رابطه منفی دارد و یا هر چه شاخص‌های امید به زندگی افزایش داشته است، حضور کلیسا با روند کاهشی مواجه بوده است. وی در این مطالعه تصریح می‌کند که پژوهش وی و همکارانش تنها مقدمه‌ای برای بررسی کمی شاخص‌های تعیین‌شده برای معنویت و رشد اقتصادی است و برای تبیین رابطه رشد اقتصادی و معنویت زوایای پنهان بسیاری وجود دارد.

هرچند مطالعات صورت‌گرفته روزنه‌هایی برای ورود به بحث ارائه می‌کند، اما هیچ‌یک از آنها به دنبال تبیین اثرگذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی نیست.

روش پژوهش

در این پژوهش برای کشف روابط و نحوه اثرگذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی، از روش داده‌بنیاد استفاده شده است. هنگامی سراغ استفاده از روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد می‌رویم که نیازمند یک نظریه یا تبیین کلی از یک فرایند هستیم (ایمان، ۱۳۹۳). در روش داده‌بنیاد نیازمند یک پرسش کلی هستیم که مشتمل بر نظریه‌های پیشین نیست (دانایی فرد و امامی، ۱۳۸۶). از ویژگی‌های شاخص این روش آن است که تفکیک مقولات به شرایط زمینه‌ای، علی و مداخله‌گر برای رسیدن به راهبردها و ارائه پیامدها کمک شایانی به تبیین یافته‌ها و توضیح پدیده مورد پژوهش و جایگاه هر یک از مؤلفه‌ها خواهد کرد. از آنجایی که پژوهش حاضر در پی تبیین روابط و نحوه اثرگذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی است و از سویی مرور ادبیات موجود بیان‌کننده فقدان نظریه و یا الگویی برای توضیح این پدیده است، استفاده از روش داده‌بنیاد گزینه مناسبی برای پیشبرد مسئله خواهد بود. توضیح مفاهیم مرتبط و چگونگی استفاده از روش داده‌بنیاد در مجال این مقاله نیست و به حسب مورد به توضیح برخی از مفاهیم اشاره می‌شود.

برای بررسی روابط و نحوه اثرگذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی، نخست فرایند گزینش موضوعی آیات و روایات جهت کدگذاری باز برای بیش از ۴۰۰ گزاره مرتبط صورت پذیرفت. پس از این مرحله، کدگذاری محوری در چند محور شرایط علی،

مداخله‌گر، بسترها، راهبردها و پیامدها، ذیل پدیده «اثرگذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی» انجام شد. در مرحله کدگذاری انتخابی، با تجمیع داده‌ها یک الگوی بصری در قالب الگوی نموداری استخراج گردید. در گام بعدی روایت و یا «داستان» (واژه مصطلح در روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد)، الگوی بصری را توضیح می‌دهد. پس از جانمایی مقوله‌ها در قالب شرایط علی، مداخله‌گر و نیز زمینه‌ای، در نهایت راهبرد لازم ارائه شد. در اینجا به سبب گستردگی مراحل کدگذاری، نمونه‌ای از کدگذاری محوری ارائه می‌شود.

جدول ۱: کدگذاری محوری شرایط زمینه‌ای

مؤلفه‌ها	مفاهیم
سنت رزاقیت	تقدیر مشخص خزائن الهی + ضمانت روزی توسط خدای متعال + رزاقیت الهی + ضمانت روزی برای جوینده + غنی محض الهی + مالکیت الهی سود دنیا + انحصار رزق در نزد خدا + توجه به عطاکننده مال و نه اندازه آن + ضمانت روزی جویشگر علم دین + جبران عین انفاق‌شده در راه خدا + فقر محض انسان‌ها
کار به عنوان امری معنوی	وجوب طلب حلال + گناه‌بودن سرباربودن + ملعون‌بودن فرد سربار + وظیفه‌بودن کار + شیطانی‌بودن ترک تجارت + مطلوبیت اعتدال در طلب مال + عبودیت الهی
ابزاربودن دنیا برای آخرت	ابتنای خلقت بر مدار حق + بازیچه‌بودن حیات دنیوی + فریبده‌بودن حیات دنیوی + اولویت‌دهی به آخرت در برابر دنیا + توجه توأمان به آخرت و دنیا + وسیله‌بودن مال
مذموم‌بودن اموال غیرمشروع	مذمت مال بدون ادای زکات و انفاق + کنز مایه هلاکت و طغیان
اموال ابزار شیطان	کسب حرام و مصرف مال در ناروا، دام شیطان + حب مال، دام شیطان + ذم حب مال
اثر مثبت اموال پاک در رشد معنوی	مطلوبیت وسعت رزق + مطلوبیت مال کثیر و پاک + بدی معاش با گرفتاری + کفایت روزی + بی‌نیازی از غیر خدای متعال + روزی در حد نیاز سنت نبوی ﷺ
سازگاری تقوا و رفاه دنیا	امکان بهره‌مندی متقین از نعمات دنیوی + جمع تقوا و بی‌نیازی
برتری فقر بر طغیانگری	استقامت در فقر + ارزش بالاتر فقر از توانگری نزد نفس + فقر بهتر از طغیان
سنت ابتلا	ابتلابودن توانگری + ابتلابودن فقر + مصلحت در فقر و توانگری افراد + محک‌بودن مال

بررسی و تحلیل چگونگی اثرگذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت

در بررسی مقوله اصلی، بر اساس روش داده‌بنیاد روابط موجود در پنج گروه شرایط علی، مداخله‌گر، زمینه‌ای، راهبردها و پیامدها بررسی و تحلیل شد؛ به جهت آشنایی اجمالی با مفهوم عناصر ابتدا به معرفی آنها پرداخته می‌شود.

مقوله اصلی (محوری): مقوله محوری پدیده و هسته اصلی مورد مطالعه را تشکیل می دهد که تمام کنش ها و واکنش ها به سوی این هسته رهنمون و تلاش می کنند به نحوی آن را توضیح دهند. در مقاله حاضر، تمامی مقوله ها به نوعی کنش ها و واکنش های خود را نسبت به پدیده «اثرگذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی» نشان می دهند. در واقع مسئله محوری چگونگی رابطه و نحوه تأثیرگذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت است. برای کشف این رابطه و تبیین چگونگی آن با مراجعه به آیات قرآن کریم و احادیث اهل بیت علیهم السلام ابعاد این رابطه و جزئیات آن از دیدگاه اسلام کشف و تحلیل می شود.

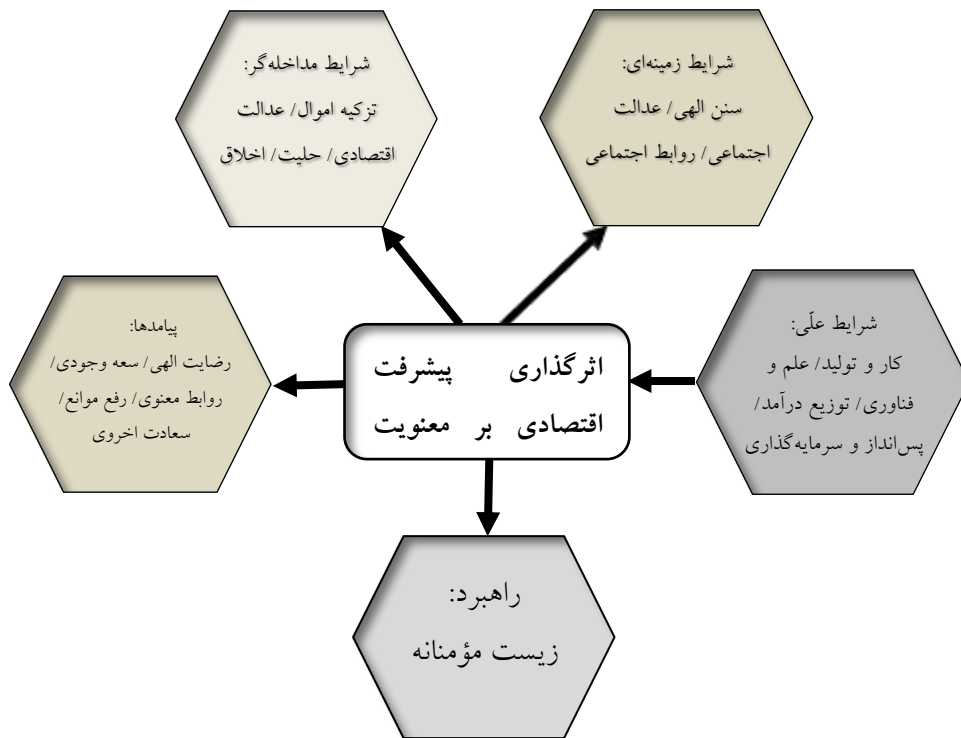
بستر (زمینه): شرایط زمینه ای به مجموعه شرایطی اطلاق می شود که پدیده در ضمن آن در حال رخداد و مطالعه است. به عنوان نمونه پیشرفت اقتصادی در بستر سنت های الهی تحقق می یابد.

شرایط علی: شرایط علی مقوله هایی هستند که مقوله اصلی را تحت تأثیر قرار می دهند و عامل پیدایش یا گسترش آن می شوند؛ به طور مثال تعدیل توزیع درآمد مقوله ای علی برای گسترش پدیده مورد بحث به شمار می رود.

شرایط مداخله گر: شرایطی ساختاری هستند که به نوعی در کنش ها و واکنش ها اثرگذارند و پدیده اصلی را به نحوی توسعه و یا تقیید می کنند؛ برای مثال می توان از اثر توسعه ای تزکیه اموال به عنوان شرطی مداخله گر بر کسب و کار به عنوان مقوله ای علی اشاره کرد. راهبرد: راهبردها همان روش هایی هستند که نحوه برخورد، اداره کردن و مواجهه با پدیده را به ما نشان می دهند.

پیامدها: پیامدها نتایجی هستند که از کنش ها و واکنش های مرتبط با پدیده مورد نظر حاصل می شوند (ر.ک به: نصیری، ۱۳۹۹، ص ۱۳۲).

بررسی پدیده مورد مطالعه در روش داده بنیاد، پس از طی مراحل سه گانه کدگذاری باز، محوری و انتخابی منجر به استخراج الگوی بصری «الف» در قالب ساختاری روش داده بنیاد شده است که در ادامه به توضیح اجزای ساختار مذکور پرداخته می شود.

الگوی بصری الف «اثرگذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی»

۱. شرایط زمینه‌ای

همان‌طور که بیان شد، به مجموعه شرایطی که پدیده محوری در ضمن آن شرایط در حال رخداد و مطالعه است، شرایط زمینه‌ای یا بسترساز اطلاق می‌شود. اثرگذاری این شرایط بر راهبرد و یا راهبردهای الگو مشهود خواهد بود (دانایی فرد و امامی، ۱۳۸۶، ص ۸۴). خواه ناخواه به سبب عجین‌بودن جسم و روح در ذات انسان، بخشی از بسترهای لازم برای تعالی معنوی وابسته به تحقق شرایط مادی است.

۱-۱. سنن الهی

هماهنگی رفتارهای انسان با سنن الهی به عنوان قوانین اصیل نظام آفرینش، پیش‌شرط موفقیت اوست. در روش داده‌بنیاد، سنت‌های تغییر (دخالت اراده انسان در تعیین

سرنوشت)، رزاقیت (مادی و معنوی) و ابتلا به عنوان زمینه‌ای برای اثرگذاری پدیده حاضر شناسایی شد.

برای نمونه مطابق با سنت تغییر، این رفتارها و کردارهای خود انسان‌هاست که با تغییر در وضعیت مادی خود می‌توانند علاوه بر فواید مستقیم، از آثار معنوی آن نیز بهره‌مند شوند. مسیر دستیابی به پیشرفت اقتصادی از راه اراده و تلاش خود انسان‌ها عبور می‌کند؛ خدای متعال در قرآن کریم به صراحت به این اصل به عنوان یکی از سنن مهم خود اشاره فرموده است: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد: ۱۱). این اصل قرآنی و سایر سنن الهی مرتبط، الهام‌دهنده و راهنمای انسان به لزوم حرکت و تلاش و پیشرفت اقتصادی نیز محسوب می‌شود. حال اگر به سبب کوتاهی در کوشش و یا سایر عوامل ناخواسته به پیشرفت اقتصادی مدنظر نرسیدیم، از پیامدهای سازنده معنوی آن نیز محروم خواهیم بود. انسان‌ها چه در ابعاد فردی و چه در ابعاد اجتماعی می‌توانند با اداره صحیح امور اقتصادی، سطح معنوی را در ابعاد فردی و اجتماعی بهبود بخشند. در واقع سنت تغییر، تأکیدی بر جایگاه و اهمیت اراده و اختیار انسان‌ها بر تعیین وضعیت سرنوشت خویش است.*

می‌توان به سبب فراگیری و جامعیت مفهوم سنت ابتلا، آن را جامع همه سنن الهی دانست. گستره این سنت بستری برای همه داشته‌ها و نداشته‌های مادی و معنوی محسوب و دایره گسترده‌ای از زمینه‌های سلبی و ایجابی را شامل می‌شود. محال است تصور کنیم انسان در امری مادی و یا معنوی در حال فعالیت است و در این مسیر از بستر ابتلای الهی به دور خواهد ماند. سلبی و یا ایجابی بودن این زمینه کاملاً به کیفیت عملکرد انسان وابسته است. عملکرد ایجابی انسان نسبت به هر یک از امور معنوی و یا مادی می‌تواند زمینه‌ساز مثبتی برای علل و شرایط مداخله‌گر ایجابی باشد؛ ضمن آنکه عکس این مسئله نیز برقرار است. ابعاد عام سنت ابتلا شامل گستردگی زمانی - مکانی، فراگیری انسانی و نیز عمومیت اسباب و عوامل بوده و در قرآن کریم مصادیق متعددی برای آن ذکر شده است (پاکزاد، ۱۳۸۷): برای نمونه، اموال و فرزندان «إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ» (تغابن: ۱۵)؛ نعمت‌های مادی «وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ» (طه: ۱۳۱)؛ فقر و

*. برای مطالعه بیشتر رک به: محمدباقر صدر، «سنت‌های تاریخ در قرآن».

نداری «وَكَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُم بِبَعْضٍ...» (انعام: ۵۳)؛ هر گونه خیر و شر «وَنَبْلُوكُم بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً» (انبیاء: ۳۵)؛ تنگی روزی «وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ» (فجر: ۱۶) و گرسنگی، ترس، نقص اموال و انفس و ثمرات «وَلَنَبْلُونَكُم بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ» (بقره: ۱۵۵) از این جمله‌اند.

۱-۲. عدالت اجتماعی

۱۶

فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی / مقاله علمی پژوهشی / روابط و نحوه اثرگذاری پیشرفت اقتصادی ...

اصالت‌دهی به رشد اقتصادی و در حاشیه‌راندن معنویت، مساوق با دنبال کردن منافع شخصی، گروهی و فرقه‌ای است. این امر آغازی است برای ایجاد فضای تراحم منافع و تلاش برای تصاحب مناصب و بهره‌مندی بیشتر. آثار سوء اقتصادی مانند فساد و بی‌عدالتی، رانت‌خواری، استفاده غیراخلاقی از منابع و ... همگی از همین آبخشور تغذیه می‌شوند. بدیهی است با گم شدن سررشته معنویت، بنیان‌های اخلاقی نیز سست و بی‌مایه خواهد شد. برخلاف چارچوب مادی که ذاتاً محدود و مقید به قیود فیزیکی و موانع متعدد است، اسلوب اقتصاد معنوی محلل و مفتح بسیاری از قیود و موانع مذکور است. در اقتصاد متعارف سبقت برای مصرف تظاهری، بهبود اوضاع مادی نسبت به گذشته خود و حال دیگران، اخذ منافع به هر شکل ممکن و ... منجر به تحریک سیری‌ناپذیر انتظارات در فرد و اجتماع شده و تبعات تراحمی فراوانی را به دنبال خواهد داشت. کوشش برای جمع‌آوری حداکثری و میسورکردن تعدی به حقوق دیگران، پیام‌هایی است که لحظه‌به‌لحظه نظام مادی‌گرا به شاکله اجتماعی ارسال می‌کند. تضییق نگرش فردی و اجتماعی به لزوم سبقت در بهره‌مندی از امکانات محدود در اقتصاد، زمینه‌ساز خلق روحیات و احساساتی است که بعد روحانی و معنوی نامحدود انسانی را در زندان مادی‌گرایی با میله‌های فولادین از حرص و آز، تکاثرطلبی و خوف از فقر محصور می‌کند؛ ثمره این نگرش تلاش انسان‌ها، تراحم‌انگاری منافع و ایجاد فاصله‌های طبقاتی برای رسیدن به منافع شخصی و محافظت از آنهاست. محصول نیز جامعه‌ای متشتت و واگرا با آسیب‌های اجتماعی فراوان است که برای کاهش و ترمیم این آسیب‌ها، بازاری جدید ایجاد کرده و هزینه‌های گزافی انجام دهد؛ بنابراین وجود عدالت اجتماعی به عنوان بستری ایجابی و سازنده و فقدان آن به عنوان

بستری ناسازگار و سلبی، آثار فراوانی را بر شرایط علی و مداخله‌گر مذکور خواهد داشت؛ بستر مهمی که دامنه اثرگذاری آن گستره وسیعی از کنش‌ها را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد.

۱-۳. روابط اجتماعی

آسان‌گیری مردم در روابط اجتماعی، اتحاد و همدلی، مراعات حق همسایگی،* سفارش اکید بر صله ارحام، توصیه بر خوش‌خلقی در برخوردهای اجتماعی، سفارش بر مدارا با مردم، تأکید بر خوش‌گفتاری با دیگران، وجوب احترام و احسان به والدین، تشکیل خانواده و ازدواج، راستگویی، امانت‌داری و حق‌مداری در روابط اجتماعی، تنها بخشی از مصادیقی هستند که در دین مبین اسلام در حوزه روابط اجتماعی بیان شده‌اند. تأکید اسلام بر روابط سازنده به عنوان مقولات بسترساز، نشان‌دهنده اهمیت روابط اجتماعی در تأمین نیازهای اقتصادی برای پیشرفت شئون معنوی انسان است؛ برای نمونه در مورد تشکیل خانواده، به صراحت بیان شده است که ضمن اینکه پیشرفت اقتصادی را تسریع می‌کند «وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُعْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ»** (نور: ۳۲) و به علاوه معنویت افزا نیز هست «و من تزوج فقد احرز نصف دینه»*** همانند سایر شرایط زمینه‌ای، فقدان روابط اجتماعی متناسب و سازنده، بسترساز عواقب خطرناکی در روابط اجتماعی و مولد هزینه‌ها و آسیب‌های معنوی فراوانی خواهد بود.

۲. شرایط علی

شرایط علی به شرایطی اطلاق می‌گردد که مستقیماً بر پدیده محوری اثرگذارند (دانایی فرد و امامی، ۱۳۸۶)؛ با این بیان در مطالعه حاضر، مقوله‌هایی را شامل می‌شوند که از نظر اقتصادی پیشرفت‌افزا و ارتقای معنوی را به دنبال خواهد داشت. جمع‌آوری، کدگذاری و خروجی حاصل از بررسی منابع اسلامی، بیانگر چهار مقوله اساسی به عنوان شرایط علی است:

*. «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: حَسَنُ الْجَوَارِ يَزِيدُ فِي الرِّزْقِ» (کلبی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۶۶۶).

**». [مردان و زنان] بی‌همسر و غلامان و کنیزان شایسته خود را همسر دهید؛ اگر تهیدست‌اند، خدا آنان را از فزون‌بخشی خود بی‌نیاز می‌کند و خدا بسیار عطاکننده و داناست.

***». رسول خدا ﷺ: «هرکس ازدواج کند، نیمی از دین خود را حفظ کرده» (مجلسی، ۱۴۱۰، ج ۱۰۰، ص ۲۱۹).

۲-۱. کار و تولید

کار در اسلام به عنوان یک ارزش در سایه نیازهای بشر و لزوم ایجاد تعادل در زندگی فردی و اجتماعی مطرح و از این مسیر موجب رشد روحانی و معنوی انسان می‌گردد. در اسلام کارهای اخلاقی در ذهن و وجدان بشر دارای ارزش و گران‌بهاست. در مقابل بیکاری و سستی مردود و مطرود شناخته شده است (مطهری، [بی‌تا]، ج ۲۲، ص ۹۵۰)؛ یکی از اهداف اصلی این نوع انگیزش، تحقق تکامل معنوی انسان‌ها حتی از مسیر ابزارهای مادی است؛ کاهش آسیب‌پذیری فردی و اجتماعی و بسترسازی برای دستاوردهای بسیار دیگر مانند ایجاد ضمانت اجرایی، نزدیکی به مرزهای عدالت، مدیریت منابع و هزینه‌ها بخشی از این آثار است.

۱۵ فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی / مقاله علمی پژوهشی / روابط و نحوه اثرگذاری پیشرفت اقتصادی ...

شاید در هیچ مکتبی همانند اسلام نتوان ارزش‌مداری و صبغه معنوی کار و تلاش برای کسب روزی حلال را مشاهده کرد. در اخلاق اسلامی، کار از برترین عبادت‌ها یاد و به عنوان امری دارای فضیلت و شرافت نگاه می‌شود. پیامبر خدا ﷺ در این باره می‌فرماید: «عبادت هفتاد جزء دارد و برترین آن کسب حلال است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۷۸) و یا در خصوص کسب‌وکار مبتنی بر امانت و صداقت فرمودند: «بازرگان امین و راستگو و مسلمان روز قیامت با شهیدان خواهد بود» (ری‌شهری و حسینی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۵۸۲)*؛ در این نظام انگیزشی، علاوه بر توجه انسان‌ها به برخورداری از ثواب و پاداش الهی به این مهم دلالت می‌شود که هرآنچه در معنویت اسلامی مورد امر و یا نهی قرار گرفته است، در جهت عظمت، توسعه و ارتقای روحانی و نفسانی انسان‌هاست. در بینش اسلامی کار ابزاری برای لذت‌جویی حاصل از مال‌اندوزی نیست و ترغیب به کار، برانگیختن انگیزه‌ها و رشد معنوی را به دنبال دارد.**

*. «التاجر الامین الصدوق یحشر یوم القیامه مع الشهداء».

** برای نمونه رک به: درودی، ۱۳۸۴، ش ۶۳ / شریفی، ۱۳۸۷، ش ۷۳ / محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷، سیره الانبیا و الاوصیا فی طلب الرزق.

۲-۲. علم و فن آوری

بدون برخورداری از دانش کافی رفتار اقتصادی با منابع، رفتاری سفیهانه و غیرکارشناسی خواهد بود.* از امام صادق علیه السلام نقل است که فرمودند: «إِنَّ مِنْ بَقَاءِ الْمُسْلِمِينَ وَبَقَاءِ الْإِسْلَامِ أَنْ تَصِيرَ الْأَمْوَالُ عِنْدَ مَنْ يَعْرِفُ فِيهَا الْحَقَّ، وَيَصْنَعُ فِيهَا الْمَعْرُوفَ؛ فَإِنَّ مِنْ فَنَاءِ الْإِسْلَامِ وَفَنَاءِ الْمُسْلِمِينَ أَنْ تَصِيرَ الْأَمْوَالُ فِي أَيْدِي مَنْ لَا يَعْرِفُ فِيهَا الْحَقَّ، وَلَا يَصْنَعُ فِيهَا الْمَعْرُوفَ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۲۵)؛ برخورداری از علم، اعم از شناخت قواعد کلی هستی و یا سازوکار حاکم بر کنش‌ها و واکنش‌های حاکم بر عناصر مادی و معنوی به نحوی امکان تسلط و بهره‌وری را ایجاد می‌کند که در منابع اسلامی از آن تعبیر به سلطان شده است؛ عبارتی به امیرالمؤمنین علی علیه السلام منسوب است که فرمودند: «العلم سلطان من وجده صالح به و من لم يجده صيل عليه»** (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۲۰، ص ۳۱۹). توجه به جایگاه علم در مسیر پیشرفت اقتصادی جایگاه علی آن را برای بهره‌مندی از آثار سازنده آن در ارتقای معنوی روشن می‌سازد.

۲-۳. تعدیل توزیع درآمد

عواقب سوء کنزورزی، تجمیع و تداول ثروت نزد عده‌ای خاص، سوای مضرات و تبعات سوء اقتصادی، پیکره معنوی فردی و اجتماعی را تا سرحد مرگ معنوی می‌کشاند. در مقابل تعدیل در توزیع درآمد توسط مالیات‌های شرعی و انفاقات، از ابعاد گوناگون شرایط علی مثبتی برای رشد معنوی ایجاد خواهد کرد.

در آموزه‌های اسلامی جمع‌آوری مال عامل احساس بی‌نیازی و در پی آن طغیان نفس و سقوط معنوی معرفی شده است؛ «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُفٍ * أَنْ رَأَاهُ اسْتَغْنَى» (علق: ۶-۷). در مقابل توزیع اموال و دارایی‌ها در میان جامعه عامل پاکی نفس و ارتقای معنوی بیان می‌شود: «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» (توبه: ۱۰۳)؛ از امام علی علیه السلام نقل است که فرمودند: «فراوانی مال، دل‌ها را فاسد می‌کند و سرچشمه گناهان است» (آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۵۲۵)؛ ایشان در وصف جان‌کندن فریفتگان دنیا می‌فرمایند: «آدمی بدین می‌اندیشد که عمرش را در چه کاری صرف کرده و

*. قال النبی صلی الله علیه و آله: «من عمل علی غیر علم، کان ما یفسده اکثر ممّا یصلح» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۴).

** دانش، سلطنت و قدرت است. هر که آن را بیابد با آن یورش برد و هر که آن را از دست بدهد بر او یورش برند.

روزگارش را چه‌سان سپری نموده است و اموالی را که گردآورده به یاد می‌آورد و اینکه در فراهم کردن آنها چه چشم‌پوشی‌ها کرده و از راه‌های بی‌شبهه یا باشبهه آنها را به دست آورده و پیامدهای گردآوری آنها دامنش را گرفته و اکنون در آستانه جداشدن از آنهاست و آن مال‌ها برای دیگران باقی می‌ماند تا از آن برخوردار شوند» (نهج‌البلاغه، خ ۱۰۹).

۲-۴. پس انداز و سرمایه‌گذاری

حفظ و توسعه توان آتی اقتصادی هر جامعه، در گرو سرمایه‌گذاری امروز آن است. نیاز به جبران استهلاک، پاسخگویی به نیازهای فزاینده اقتصادی جامعه، افزایش نرخ اشتغال، آمادگی برای جبران کسری‌های احتمالی، دستیابی به پیشرفت‌های علمی و صنعتی نوین و موارد مشابه از عناوین رایجی است که در پژوهش‌های اقتصادی به عنوان اهداف پس انداز و سرمایه‌گذاری ذکر می‌شود (موسویان، ۱۳۷۶). آنچه در عنوان قبل به عنوان برخی از آفات عدم توزیع مناسب اموال اشاره شد به مفهوم لزوم بیزاری‌جستن از اموال و عدم کوشش برای کسب آن نیست. لازمه برخورداری از قدرت و قوام اقتصادی در اختیار داشتن پس انداز کافی و قابل قبول برای سرمایه‌گذاری در راستای اهداف عالی است. از امام صادق علیه السلام نقل است که فرمودند: «إِحْتِفَظَ بِمَالِكَ؛ فَإِنَّهُ قَوَامٌ دِينِكَ» (مجلسی، ۱۴۱۰، ج ۱۰۰، ص ۹۲)؛ رشد روحانی و معنوی افراد، نیازمند تأمین نیازهای حال و آتی مادی آنها و رفع دغدغه‌های روزمره و رهایی آنها از چنگال فقر است. ارزش و اعتبار پس اندازهای مشروع به مواردی است که بستر حفظ، تداوم و گسترش معنویت اسلامی منجر شود؛ از این رو در آموزه‌های اسلامی به سرمایه‌گذاری در اهدافی چون سرمایه‌گذاری جهت تبلیغ اسلام، تقویت بنیان‌های فرهنگی، تقویت بنیان‌های دفاعی و نظامی، امور زیربنایی و حتی تقویت نظام اسلامی برای تداوم و بهبود کیفی و کمی تأمین اجتماعی و توازن اقتصادی تأکید شده است (موسویان، ۱۳۷۶، ص ۱۳۹-۱۴۴).

۳. شرایط مداخله‌گر

شرایط مداخله‌گر، شرایطی ساختاری هستند که با اثرگذاری بر پدیده اصلی موجب تسهیل و یا تقیید آن می‌شوند. شرایط مداخله‌گر ایجابی اثر مستقیمی بر شرایط علی دارند که برخورداری از آنها موجب بهبود پیامدهای حاصل از شرایط علی خواهد شد. این شرایط،

قیودی سازنده هستند که اثرگذاری شرایط علی را تا حد بسیاری گسترش داده و یا تسهیل می‌کنند. در این حوزه موارد زیر احصا شده است:

۳-۱. تزکیه اموال

مزکی بودن اموال به عنوان شرطی مداخله‌گر و قیدی تعیین‌کننده مطرح است که در صورت تحقق، بهره‌فزاینده‌ای از اموال ایجاد می‌گردد. در مقابل عدم التزام به این قید، خود به عنوان یک عامل سلبی مهم بوده و مقدمه تباهی اموال و عذاب الهی را فراهم می‌سازد. به سبب اهمیت این قید، ایجاد انگیزه در این زمینه مورد اهتمام جدی آموزه‌های اسلامی است. اسلام پرداخت خمس را سبب وسعت روزی، تطهیر گناهان، اجر اخروی (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۴۸)، گواراشدن درآمد برای افراد (حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۱۶۰)، طهارت مولد (قمی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۴۳) و ... بیان می‌کند. این در حالی است که بسیاری واجبات مالی را موجب کاهش اموال و خسارت مادی می‌پندارند؛ خدای متعال به پیامبر ﷺ امر می‌کند هنگام گرفتن زکات مردم، آنان را مورد تشویق و دعای خویش قرار داده و مایه آرامش روحی زکات‌دهندگان باشد* (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۸۸، ج ۸، ص ۱۱۹).

۳-۲. عدالت اقتصادی

اهمیت بحث عدالت و معنویت بیشتر به لحاظ آن است که در اقتصاد اسلامی عدالت، دارای پشتوانه دینی و برخاسته از شریعت است و ارزشمندی آن وابسته به اهمیت دین به این مقوله است. معنی‌داری عنصر عدالت از مفهوم تا کیفیت، اهداف و ابزارهای آن همگی از آموزه‌های دینی کشف می‌شود. هدف همه تعالیم کتب آسمانی و کوشش انبیا ﷺ بر آن است که انسان با شناخت خدای باری‌تعالی و اتصاف به صفات کمالیه، اوصافی الهی پیدا کند و این همان معنی و مفهومی است که در معنویت اسلامی به‌طور خاص همواره دنبال می‌شود. عدالت نیز از این قاعده مستثنی نبوده و از این حیث عدالت مقدمه‌ای برای کسب معنویت محسوب می‌شود.

* «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» (توبه: ۱۰۳).

از طرفی آثار و نتایج اقامه عدل نیز ثمرات فراوانی برای توسعه و ترویج معنویت در جامعه خواهد داشت. توزیع عادلانه امکانات، موقعیت‌ها و به‌طورکلی همه منابع در اقتصاد اسلامی بر اساس موازین و قواعد شریعت اسلام صورت می‌پذیرد؛ لذا برپایی عدالت چه در وهله اجرا و چه پس از پدیدارشدن آثار توزیع عادلانه، ثمرات معنوی فراوانی دارد؛ از این رو تأثیر و تأثر معنویت و عدالت در دین مبین اسلام، دوجانبه و دوسویه خواهد بود؛ علامه طباطبائی رحمته‌الله علیه ذیل آیه ۶۳ سوره مبارکه انفال به رابطه وثیق عدالت و معنویت اشاره می‌کند؛ ایشان با اشاره به نیاز ضروری انسان به زندگی اجتماعی، نیازهای مادی انسان‌ها و تفاوت در برخورداری آنها از مادیات را منشأ اختلافات و سستی بنیان‌های اجتماع بیان می‌کنند. از نظر ایشان ریشه اصلی نزاع‌ها و درگیری‌ها، غریزه‌های باطنی و درونی است که در دل‌های افراد اجتماع نهفته است و خواه‌ناخواه در خلال فعالیت‌های زندگی خود را نشان می‌دهد و موجب ایجاد اصطکاک میان افراد می‌شود و فتنه‌ها و مصائب اجتماعی و هلاکت حرث و نسل را به دنبال خواهد داشت؛ ایشان می‌فرمایند:

در هر زمان که هدف هر جامعه و هر امتی بهره‌مندی از زندگی مادی باشد و فکر و ذکرش محدود در چهاردیواری زندگی دنیا گردد چنین امتی نمی‌تواند ماده این فساد را از ریشه برکند؛ چون دنیا دار تراحم است و قوام اجتماع بر اساس منافع اختصاصی است و استعداد افراد هم مختلف است و حوادثی که پیش می‌آید و عوامل مؤثر و اوضاع و احوال خارج همه در معاش و زندگی آنان دخالت دارند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۱۵۷).

تعبیر مقام معظم رهبری در این زمینه جالب است:

عدالت باید با معنویت همراه باشد؛ یعنی باید شما برای خدا و اجر الهی دنبال عدالت باشید؛ در این صورت می‌توانید با دشمنان عدالت مواجهه و مقابله کنید. البته معنویت هم بدون گرایش به عدالت، یک‌بعدی است. بعضی‌ها اهل معنا نیستند، اما هیچ‌نگاهی به عدالت ندارند؛ این نمی‌شود. اسلام، معنویت بدون نگاه به مسائل اجتماعی و سرنوشت انسان‌ها ندارد؛ «مَنْ لَمْ يَهْتَمَّ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶۴). ... معنویت و عدالت درهم‌تنیده است. اگر بخواهیم عدالت به معنای حقیقی خودش در جامعه تحقق پیدا کند، با دو مفهوم دیگر به‌شدت درهم‌تنیده است؛ یکی مفهوم عقلانیت است، دیگر معنویت. اگر عدالت از عقلانیت و معنویت جدا شد، دیگر عدالتی که شما دنبالش هستید، نخواهد بود؛ اصلاً عدالت نخواهد بود. عدالتی که همراه با معنویت و توجه

به آفاق معنوی عالم وجود و کائنات نباشد، به ریاکاری و دروغ و انحراف و ظاهرسازی و تصنع تبدیل خواهد شد» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۴/۰۶/۰۸).

عدالت به عنوان شرط مداخله‌گر ایجابی با اثرگذاری توسط آثار اجرایی خود، جامعه را

به سوی کسب معنویت بیشتر سوق می‌دهد.

۳-۴. حلیت

حلیت یا عدم حلیت اموال، امری باطنی و معنوی است که به سبب قوانین شریعت اسلامی مورد ارزش‌گذاری قرار می‌گیرد. هرچند نوع خاصی از اموال و امکانات مادی مانند خوردن و آشامیدن برخی مأكولات و مشروبات (حیوانات حرام‌گوشت، مایعات ناپاک و ...) به‌طور مطلق ممنوع و حرام بیان شده‌اند، اما در بسیاری از موارد، اموال به سبب امری ثانوی ممنوعیت و حرمت پیدا می‌کنند؛ برای نمونه غضب اموال و عدم پرداخت واجبات مالی موجب خروج دارایی‌ها از دایره حلیت می‌گردد؛ حال آنکه در چشم ظاهر مال مذکور تغییری با مال تزکیه‌شده و غیرغصبی ندارد؛ اما آموزه‌های اسلامی بیان‌کننده تفاوتی فاحش در ماهیت اموال حلال از حرام و تبعات متفاوت برای هر یک از آنهاست.

علامه طباطبایی رحمته‌الله می‌فرماید:

خرسندی و مسرت در دنیا از این جهت که دنیاست و نوعی زندگی است منشأست ظاهربینی و حکم‌کردن طبق ظاهر است و اما باطن و سریره در زیر پرده و پشت حجاب نهان است. انسان تا زمانی که بستگی و تعلق به حیات دنیا دارد، نمی‌تواند حقایق پشت پرده را ببیند و درک کند، مگر اینکه از طریق تفکر در آثار مختصری از امر باطن را کشف کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۴۳).

فعالیت‌های اقتصادی که در شریعت اسلام قید حرمت را به دنبال می‌کشند ممکن است از سود اقتصادی بالا برخوردار و در بیان اقتصاد متعارف رشد قابل توجهی را ایجاد کنند اما از نظر اسلام موجب هلاکت حرث و نسل در جامعه خواهند بود. همانند گسترش ربا که سود ظاهری فریبنده‌ای دارد اما به بیان امام خمینی رحمته‌الله «رباخوری، بازارها را از بین خواهد برد. مردم را تباه خواهد کرد» (موسوی خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۳، ص ۵۲۷). به بیان دیگر اثر وضعی حلیت و حرمت اموال بر وضعیت معنوی افراد و جامعه، قیدی بسیار حیاتی برای تعیین وضعیت معنوی محسوب می‌شود.

۳-۵. اخلاق اقتصادی

اگر پیشرفت اقتصادی به نحوی صورت پذیرد که غبار غفلت را بر معنی و مفهوم حیات انسان بنشانند، اثرات مهلکی به دنبال خواهد داشت؛ خدای متعال در قرآن کریم به وضوح به این مهم اشاره می‌فرماید: «وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَّا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ» (شوری: ۲۷). علامه در این باره می‌فرماید:

۲۱

فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی / مقاله علمی پژوهشی / روابط و نحوه اثرگذاری پیشرفت اقتصادی ...

علت طغیان بشر این است که خود را بی‌نیاز از پروردگار می‌داند. پروردگاری که بر او انعام کرده و نعمت‌های بی‌شمار او را کفران می‌کند. علت این انحراف آن است که انسان به خود و هواهای نفسانی خود می‌پردازد و دل به اسباب ظاهری که تنها وسیله مقاصد اوست - و نه هدف - می‌بندد و در نتیجه از پروردگارش غافل می‌شود و به هیچ وجه خود را محتاج او نمی‌بیند؛ چون اگر خود را محتاج او می‌دید همین احتیاج و ادارش می‌کرد که به یاد او بیفتد و او را ولی نعمت‌های خود بداند و شکر نعمت‌هایش را به جای آورد، نتیجه این انحراف این است که در آخر خدا را به کلی فراموش نموده، سر به طغیان بردارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۵۵۰).

آثار سوء پیشرفت اقتصادی بر معنویت، به صورت احتمالی مستقیماً وابسته به میزان غفلت‌زدگی انسان‌ها از نعمات خدادادی مادی به آنهاست. هرچند بنا بر ذات طغیانگر و فراموش‌کار انسان این احتمال قابل توجه است. پیشرفت مادی می‌تواند در بستر غفلت‌زایی خود، عاملی برای فقر معنوی بوده و همان‌طور که در نمودار پیامدهای استخراج شده از روش داده‌بنیاد مشهود است، غضب الهی و عذاب اخروی را به دنبال داشته باشد. شاید بتوان گفت اصلی‌ترین و خطرناک‌ترین اثر کاهنده احتمالی پیشرفت اقتصادی بر معنویت، جابه‌جایی هدف و وسیله و مشتبه‌شدن این دو با یکدیگر است. این آسیب تا جایی پیشروی خواهد کرد که به مرور پیشرفت اقتصادی که شأن آن ابزار بودن برای ارتقای معنوی انسان بود، جایگاه هدف اصلی زندگی را غصب می‌کند.

در آموزه‌های اسلام، لزوم مصونیت از این اشتباه حیاتی گوشزد شده است؛ قرآن کریم دنیا را «متاع غرور» و «لهم و لعب» می‌خواند: «وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ» (انعام: ۳۲)؛ «وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ» (حدید: ۲۰)؛ و یا امیرالمؤمنین علی علیه السلام بارها انسان را به حقیقت دنیا آگاه و آن را با صفاتی این چنین یاد می‌کند: مغرورکننده (امام علی بن ابی طالب، خ ۱۵۱)؛ مار سمی لطیف و نرم (همان، ح ۱۹۴)؛ دار مجاز (همان، خ ۱۹۴)؛ منزل ناپایدار

(همان، خ ۱۱۳)؛ بسیار فریبنده و زیان‌رسان، دگرگون‌شونده، فناپذیر و کشنده‌ای تبه‌کار (همان، خ ۱۱۱).

آموزش انسان برای شناخت و استفاده صحیح انسان از دنیا از اصلی‌ترین موارد اهتمام ادیان الهی به‌ویژه اسلام است تا انسان را از این خطای راهبردی باز دارند و به توسعه و پیشرفت مادیات در آن به عنوان هدف نگاه نکنند. امام خمینی علیه السلام می‌فرماید:

یکی دیگر از حجب غلیظه که پرده ضخیم است بین ما و معارف و مواعظ قرآن، حجاب حب دنیا است که به واسطه آن قلب تمام هم خود را صرف آن کند و وجهه قلب یکسره دنیاوی شود و قلب به واسطه این محبت از ذکر خدا غافل شود و از ذکر و مذکور اعراض کند و هر چه علاقه‌مندی به دنیا و اوضاع آن زیادت شود، پرده و حجاب قلب ضخیم‌تر گردد و گاه شود که این علاقه به طوری بر قلب غلبه کند و سلطان حب جاه و شرف به قلب تسلط پیدا کند که نور فطرت‌الله به کلی خاموش شود و درهای سعادت به روی انسان بسته شود و شاید قفل‌های قلب که در آیه شریفه است که می‌فرماید: «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا» (محمد: ۲۴)، همین قفل و بندهای علایق دنیوی باشد و کسی که بخواهد از معارف قرآن استفاده کند و از مواعظ الهیه بهره بردارد، باید قلب را از این ارجاس تطهیر کند و لوث معاصی قلبیه را که اشتغال به غیر است، از دل براندازد؛ زیرا که غیر مطهر محرم این اسرار نیست. قال تعالی: «أَنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» (واقعه: ۷۷-۷۹). چنانچه از ظاهر این کتاب و مس آن در عالم ظاهره غیر مطهر ظاهری ممنوع است تشریحاً و تکلیفاً، از معارف و مواعظ آن و باطن و سر آن ممنوع است کسی که قلبش متلوث به ارجاس تعلقات دنیویه است (موسوی خمینی، ۱۳۹۴، ص ۲۰۱-۲۰۲).

آموزه‌های اخلاقی در اسلام، با عبوردادن انسان از مسیر اعتدال و میانه‌روی، به‌خوبی وی را از این مهلکه نجات و اسباب هدایت و نجات او را فراهم می‌سازند. به همین سبب اخلاق اقتصادی، قیدی ایجابی برای دستیابی به موفقیت‌های معنوی و گذر از موانع و خطرات مادی‌گرایی محسوب می‌شود.

۴. پیامدها

پیامدهای پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی در قالب چهار مقوله رضایت الهی، سعه وجودی، روابط معنوی فردی و اجتماعی، تعمیق دینداری و سعادت اخروی مشهود است.

۴-۱. رضایت الهی

بهبود شرایط مادی و بهره‌مندی بیشتر از امکانات اقتصادی، توانمندی بیشتری را برای انجام اعمال صالح فراهم می‌سازد. گسترش فعالیت‌های خیرخواهانه اعم از رسیدگی به محرومان مادی و معنوی و یا تقویت بنیان‌های جامعه اسلامی و به‌طورکلی انفاق در راه رضای خدای متعال، نتیجه‌ای جز رضایت الهی را به دنبال نخواهد داشت.

نمونه‌های فراوانی از آیات قرآن کریم و روایات را می‌توان برای بیان این نکته بیان کرد که رضایت الهی برترین پیامد ممکن برای بهره‌مندی از امکانات مادی است. شاهد آن در آیه ۷۲ سوره مبارکه توبه قابل ملاحظه است که خدای متعال می‌فرماید: «... وَ رِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ...»؛ علامه طباطبایی رحمته‌الله علیه توضیح این عبارت را این‌گونه بیان می‌کند:

به‌طوری‌که سیاق افاده می‌کند، خوشنودی خدا از ایشان از همه این حرف‌ها بزرگ‌تر و ارزنده‌تر است و اگر رضوان را نکره آورد برای اشاره به این معناست که معرفت انسان نمی‌تواند آن را و حدود آن را درک کند؛ چون رضوان خدا محدود و مقدر نیست تا وهم بشر بدان دست یابد، ... رستگاری بزرگی هم که با رسیدن به جنت خلد دست می‌دهد حقیقتش همان رضوان است؛ زیرا اگر در بهشت حقیقت رضای خدا نباشد همان بهشت هم عذاب خواهد بود، نه نعمت (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۴۵۶).

از این‌رو رضایت الهی بالاترین و برترین پیامد ایجابی ممکن و در مقابل ناخشنودی خدای متعال بدترین پیامد سلبی ممکن خواهد بود.

۴-۲. سعه وجودی

کار و تلاش و بهبود امور مادی برای فراهم‌ساختن شرایط بهتر معنوی از وظایفی است که بر عهده انسان‌ها قرار داده شده است. از طرفی انسان‌ها پس از رسیدن به نتیجه کار و تلاش خود نسبت به آنچه کسب کرده‌اند، علاقه‌مند شده و وابستگی خاصی پیدا می‌کنند؛ به‌طوری‌که گاه این علاقه و وابستگی وجهه افراطی به خود گرفته و انسان را در ورطه حرص و آز گرفتار می‌کند. ترس کاذب از فقر و حب مال از عواملی است که ذات هلوع انسان را به اموال وابسته ساخته و بدین ترتیب وسعت روحانی وی را در بند وابستگی به مادیات قرار می‌دهد امتناع از ادای انواع انفاق واجب و مندوب، حاصل نگاه کوتاه‌بینانه و حاکی از ضیغ نفس و محدودشدن بعد روحانی و معنوی وی است. قرآن کریم به این مهم

اشاره و راهکار عملی برای درمان محدودیت و ضعیف نفس را ارائه کرده است: «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ» (آل عمران: ۹۲).

انفاق مال - با داشتن علاقه شدید به آن - یکی از ارکان برّ است که تحقق برّ در خارج جز با اجتماع آن ارکان صورت نمی‌گیرد. ... انفاق، نتیجه برّ و آن غایتی معرفی شده که انسان را به آن می‌رساند و این به ما می‌فهماند که خدای تعالی عنایت و اهتمام بیشتری به این جزء از آن ارکان دارد؛ چون او خالق انسان‌هاست و می‌داند تعلق قلبی انسان به آنچه به دست آورده و جمع کرده، جزء غریزه اوست. او دوست دارد مال را جمع کند و بشمارد و گویی این غریزه جزء نفس آدمیان است؛ به طوری که اگر قسمتی از آن را از دست بدهد، مثل این است که جزئی از جان خود را از دست داده، پس مجاهدت انسان در انفاق مال، بیشتر و دشوارتر از سایر عبادات و اعمال است؛ چون در آنها فوت و زوال و کمبود، چشمگیر نیست (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۵۳۳).

گذشتن از اموال یک راه‌حلی برای برطرف کردن تعلقاتی است که روح انسان را با قیود دلبستگی، حرص و اقتار در بند ساخته است. روشن است تا زمانی که فرد و یا جامعه‌ای به دنبال کار و تلاش و بهبود شرایط مادی خود نباشند، کمتر به این آزمون مبتلا شده و از امکان توسعه نفسانی خود با انفاق اموال مورد علاقه در راه خدای متعال برخوردار نخواهند بود. به بیان دیگر تلاش برای کسب روزی حلال از یکسو و برخوردار شدن از قدرت دل کندن از وابستگی‌های ایجاد شده به عایدات مادی آن خود یکی از بهترین تمرینات خودسازی و توسعه معنوی نفس محسوب می‌گردد.

۳-۴. روابط معنوی فردی و اجتماعی

روح و جسم انسانی و نیازهای آنها تا حدی به یکدیگر آمیخته است که برآورده شدن نیازهای جسمانی موجب نشاط و ترغیب انسان‌ها به برقراری و تحکیم روابط معنوی فردی و اجتماعی می‌گردد. نمونه‌های فراوانی برای تأیید این مسئله در تعالیم اسلامی وجود دارد؛ برای مثال قرآن یکی از مصارف اصلی زکات را تألیف قلوب معرفی می‌کند: «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَ فِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ».* در تفسیر نمونه در توضیح آیه شریفه آمده است:

* «زکات فقط از آن فقرا و تنگدستان و عاملان آن است و آنها که جلب دل‌هایشان کنند و برای آزاد کردن بردگان و قرض‌داران و

«مَوْلَفَةَ قُلُوبِهِمْ» یعنی کسانی که انگیزه معنوی نیرومندی برای پیشبرد اهداف اسلامی ندارند و با تشویق مالی می‌توان تألیف قلب و جلب محبت آنان نمود. ... آنچه از تعبیر «مَوْلَفَةَ قُلُوبِهِمْ» فهمیده می‌شود آن است که یکی از مصارف زکات کسانی هستند که به خاطر ایجاد الفت و محبت به آنها زکات داده می‌شود، ... مفهوم آیه و همچنین پاره‌ای از روایات که در این زمینه وارد شده مفهوم وسیعی دارد و تمام کسانی را که با تشویق مالی از آنها به نفع اسلام و مسلمین جلب محبت می‌شود، در بر می‌گیرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۸، ص ۵-۸).

امروزه پیشبرد بسیاری از سیاست‌های کلان معنویت‌محور در عرصه‌های داخلی و بین‌المللی نیازمند برخورداری از مکنات مالی مناسب برای ایجاد تألیف قلوب و نفوذ معانی معنوی در درون قلب‌هاست. البته این عامل به‌هیچ‌وجه نمی‌تواند جایگزین کاملی برای عنصر معنویت باشد. خدای متعال در آیه ۶۳ از سوره مبارکه انفال به‌صراحت به این موضوع اشاره فرموده است: «وَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ أَلَّفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ»؛ علامه طباطبایی رحمته‌الله ذیل این شریفه این‌گونه بیان کرده‌اند: نهایت چیزی که ممکن است در بسط الفت در افراد انسان و ارضای دل‌های سرشار از خشم و دشمنی اثر کند مال و یا جاه و یا سایر نعمت‌های دنیوی است که چون محبوب انسان است ممکن است با دادن آنها تا اندازه‌ای قانع و ساکتشان کرد و لیکن این‌گونه چیزها تنها در موارد جزئی نافع و مؤثر است و اما دشمنی و کینه‌های عمومی را از دل‌هایشان نمی‌زداید (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۱۵۷).

۴-۴. مانع‌زدایی از عوامل مخمل رشد معنوی

برخوردارشدن از امکانات حاصل از پیشرفت اقتصادی، قابلیت‌های متعددی را برای توسعه آمایش معنویت اسلامی در سطح جوامع بشری در ابعاد جغرافیایی و انسانی ایجاد می‌کند. پیشرفت اقتصادی، یکی از مؤلفه‌های قدرت هر جامعه است که امکان جلوگیری و برخورد با عوامل و عناصر مزاحم مادی و معنوی را تا حدی میسر می‌سازد؛ به عبارت دیگر همان‌طور که سیاست‌های رشد اقتصادی بر فرهنگ، آداب‌ورسوم و بنیان‌های معنوی یک جامعه تأثیرات جدی می‌گذارد، ضعف در بنیه اقتصادی نیز می‌تواند موجب وادادگی فرهنگی و کاهش توان لازم برای مبارزه با عناصر مهاجم و مزاحم به بنیان‌های معنوی

گردد. در فرایند ارتقای معنوی جامعه، موانع و عناصر مزاحم بسیاری وجود دارد و یا ایجاد می‌گردد که مبارزه و رفع آنها نیازمند امکانات و برخورداری از توان مالی و اقتصادی است. لازمه تأمین بسیاری از شئون معنوی انسان مانند حفظ شرف، حیثیت و آبرو، برخورداری از امکانات لازم اقتصادی است؛ از امام صادق علیه السلام نقل است که فرمودند: «بِعَمَّ الْعَوْنُ عَلَى الْآخِرَةِ الدُّنْيَا» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۷۲)؛ با گسترش روزافزون ابزارهای اعمال سلطه و استثمار، کوتاهی در فراهم‌ساختن اسباب مادی منجر به فراهم‌شدن اسباب ذلت و خواری برای جوامعی خواهد شد که تنظیم امور دنیوی خود را مورد مسامحه قرار می‌دهند. گاه اثر پیشرفت اقتصادی به امور معنوی تنها در ایجاد فراغت برای پرداختن به امور معنوی و یا برخورداری از نیازهای ضروری محدود نشده و اهمیت مسئله در حد و اندازه حفظ ایمان و عقیده قرار می‌گیرد؛ آنچه ما از آن به عنوان عامل ایجاد حاشیه امن در امور معنوی یاد می‌کنیم، در واقع لزوم تأمین حدودی از پیشرفت اقتصادی در جامعه است که مرزهای ایمان و عقاید افراد آن را مورد حراست قرار دهد. هرچند کاهش وابستگی به مادیات موجبات کاهش تعلقات مادی و آزادسازی روح انسانی از قیود مادی را فراهم می‌سازد، اما به دلیل وابستگی شدید روح نوع انسان‌ها به جسم و ماهیت نیازمحور جسم مادی و نیز تفاوت‌های موجود در ظرفیت‌ها و درجات ایمان آنها، آموزه‌های اسلامی ایجاد این حاشیه امن اقتصادی را به سبب صیانت از عقاید انسان‌ها ضروری دانسته‌اند.

آسیب‌ها و ضربات مهلکی که نبود حاشیه امن اقتصادی به پیکره ایمانی و اعتقادی جامعه وارد می‌کند، موجب شده این وجهه از فقر موجب نکوهش جدی اسلامی قرار بگیرد. رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: «كاد الفقر ان يكون كفرا» (همان، ج ۲، ص ۳۰۷) و یا فرمودند: «خدای تعالی به ابراهیم علیه السلام وحی فرمود: تو را آفریدم و به آتش نمرود آزمودم؛ اگر به فقر تو را امتحان کنم و به تو صبر ندهم، چه می‌کنی؟ ابراهیم علیه السلام گفت: پروردگارا! نزد من، فقر سخت‌تر از آتش نمرود است. خدای تعالی گفت: «پس به عزت و جلالم سوگند، در آسمان و زمین، سخت‌تر از فقر نیافریده‌ام» (شعیری، [بی‌تا]، ص ۱۰۹)؛ همان‌طور که جامعه برخوردار از امکانات مادی برای تأمین مالی اموری چون تبلیغ آرمان‌ها و ارزش‌های دینی، مبارزه با مفاسد، موانع، جلوگیری از خطرات داخلی و خارجی و ...

سود می‌برد، وابستگی، فقر و دست‌بسته‌بودن در امور مادی، تیغ بسیاری از سیاست‌های جامعه اسلامی در داخل و خارج مرزها را کند خواهد کرد.

۴-۵. سعادت اخروی

اصل «وسیله‌بودن مادیات» در مسیر رشد معنوی انسان‌ها، این پیام را می‌رساند که تنها فعالیت‌های اقتصادی سازنده در این مسیر، معتبر خواهند بود. مسئله بسیار مهم و حیاتی که با ابدیت انسان سروکار دارد، آثار و نتایجی است که پیشرفت اقتصادی می‌تواند بر سعادت و شقاوت اخروی انسان‌ها به دنبال داشته باشد؛ آنچه برای انسان از اموال و توسعه مادی وی در نهایت به جای خواهد ماند، آن است که آیا اموال و دارایی‌های مادی توانسته‌اند اثر مثبتی در سنجیت روح وی با صفات الهیه داشته باشند؟

قرآن کریم در آیه ۳۷ سوره مبارکه حج تأکید می‌کند که نفس امکانات و دارایی‌های انسان‌ها، چیزی نیست که به‌خودی‌خود موجب تعالی و رشد آنها گردد و سعادت اخروی وی را فراهم سازد؛ «لَنْ يَنْالَ اللَّهُ لُحُومَهَا وَلَا دِمَائُهَا وَلَكِنْ يَنْالُهُ التَّقْوَى مِنْكُمْ كَذَلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ».* نحوه رفتار و عملکرد انسان‌ها با دارایی‌هاست که می‌تواند سبب سعادت اخروی و ابدی وی باشد. به بیان علامه طباطبایی رحمته‌الله‌علیه «این قربانی‌ها اثری معنوی برای آورنده‌اش دارد و آن صفات و آثار معنوی است که جا دارد که به خدا برسد، به معنای اینکه جا دارد که به سوی خدای تعالی صعود کند و صاحبش را به خدا نزدیک کند؛ آن‌قدر نزدیک کند که دیگر حجابی بین او و خدا نماند» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۵۳۰).

۵. راهبرد

پیشرفت معنوی لوازمی دارد و پیشرفت اقتصادی یکی از این لوازم است. با این راهبرد تکلیف ما در نحوه طراحی و اجرای سیاست‌های اقتصادی مشخص خواهد بود. اصل اولی در سیاست‌های کلی دستیابی به اهداف معنوی تعیین شده در شریعت اسلامی است. از طرفی با توجه با جامعیت دین مبین اسلام و نگاه جامع آن برای پاسخگویی به نیازهای لازم برای

* «گوشت قربانی و خون آن به خدا نمی‌رسد. چنین، حیوانات را به خدمت شما گرفتیم تا خدا را برای هدایتی که شما را کرده،

بزرگ شمارید و نیکوکاران را بشارت بده».

رشد معنوی در ابعاد فردی و اجتماعی، حرکت صحیح در مسیر آموزه‌های اسلامی نیازهای مادی و اقتصادی لازم را برای رسیدن به رشد معنوی مطلوب مهیا خواهد ساخت.

دین مبین اسلام با داعیه جامعیت برای سعادت بشری نسبت به بخشی از مادیات که بشریت برای سعادت خود نیازمند است بی‌تفاوت نیست؛ از این رو بدون شک حرکت صحیح در مسیر معنویت پیشرفت اقتصادی مورد نظر اسلام را به دنبال خواهد داشت ولی به سبب آثار سلبی مذکور در متن مقاله، حرکت در مسیر پیشرفت و رشد محض مادی بدون توجه به معنویات، لزوماً نمی‌تواند پیشرفت معنوی را محقق و تأمین کند.

بررسی منابع اسلامی با استفاده از روش داده‌بنیاد، راهبردهای متنوعی را ارائه می‌کند که می‌توان همه آنها را تحت عنوان «زیست مؤمنانه» تجمیع کرد. «زیست مؤمنانه» عنوان جامعی است که در سال‌های اخیر در برخی پژوهش‌های اسلامی مطرح شده است.* بسط عنوان «زیست مؤمنانه» نیازمند پژوهشی مجزا خواهد بود اما فی‌الجمله، هرآنچه در ذیل مقولات به‌دست‌آمده نسبت به اثرگذاری متقابل معنویت اسلامی استخراج و تشریح شد، اعم از شرایط علی، زمینه‌ای و مداخله‌گر، بیانگر نقشه راه، شرایط و مسیر دستیابی به چگونگی زیست مؤمنانه برای برخوردارانی توأمان از پیشرفت معنوی و مادی است. آموزه‌های مذکور در بردارنده همه مظاهر معنویت اسلامی در ابعاد عرفانی، اعتقادی، شرعی و اخلاقی است؛ راهبرد زیست مؤمنانه شامل فرامین و آموزه‌های شرعی و اخلاقی است که برخاسته از نگرش توحیدی و دارای آثار مستقیم و غیرمستقیم بر پیشرفت اقتصادی است. آنچه در مقابل فرایند ایجابی قرار دارد، روند سلبی در فرایند مذکور است؛ عدم تحقق زمینه‌ها، علل و شرایط مداخله‌گر به صورت ایجابی و سازنده و گسترش مقولات کاهنده و زیان‌ساز برای پیشرفت اقتصادی، آثار مخربی را برای معنویت اسلامی به دنبال دارد که حاصل عدم پیروی از زیست مؤمنانه، به‌حاشیه‌راندن و انحراف از آموزه‌های اسلامی و یا حتی پیروی از الگوی «زیست سکولار» است. آنچه در بعد سلبی رخ می‌دهد آن است که اثرگذاری شرایط علی سلبی، به انضمام عناصر مداخله‌گر، موجب تضعیف سطح معنویت خواهد شد.

*. برای مطالعه بیشتر به مطالعات مرتبط ذکرشده در بخش پیشینه مراجعه شود.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این مقاله با استفاده از روش داده‌بنیاد، کیفیت اثرگذاری «پیشرفت اقتصادی» بر «معنویت اسلامی» تحلیل و بررسی شد. نتایج پژوهش ضمن تأیید اثرگذاری معنی‌دار و مستقیم پیشرفت اقتصادی بر معنویت، این نکته را گوشزد می‌کند که به دلیل آثار مهم عناصر مادی، نمی‌توان نقش‌آفرینی آنها را نادیده گرفت. در الگوی بصری «ب» نشان داده می‌شود که در فرایند اثرگذاری پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی، با محقق‌شدن شرایط علی‌ایجابی (از راست به چپ) در یک بستر مثبت و سازنده اقتصادی، امکان ارتقای شرایط معنوی با اثرگذاری شرایط مداخله‌گر اقتصادی فراهم خواهد بود. این مهم نیز با معاونت و تعاضد شرایط علی و اتیان شرایط مداخله‌گر در بستر ایجابی شرایط اقتصادی رخ خواهد داد. در مقابل عناصر سلبی (از چپ به راست) حاصل از «زیست سکولار» منجر به تضعیف و حتی مرگ معنویات در ابعاد فردی و اجتماعی خواهد بود.

در نظام خلقت همه چیز حساب‌شده و بر اساس نظم الهی استوار است؛ انسان از بسیاری عوامل، اثرات و تأثرات بی‌خبر و از درک آنها عاجز است؛ آموزه‌های معنویت اسلامی به‌خوبی ارتباط عمیق و وابستگی بعد مادی و معنوی انسان را نشان داده و در مسیر رشد حقیقی خود هدایت می‌کند. این نظام ارتباطی را می‌توان در چهار بخش عمده تقسیم کرد؛ بخشی بیان‌کننده شرایط علی و سببی، بخشی ارائه‌دهنده شرایط زمینه‌ای و قسم دیگر نمایانگر عناصر مداخله‌گر خواهند بود؛ ضمن آنکه بخش چهارم به عنوان یک رهیافت جامع برآمده از سه بخش دیگر، برنامه نظری و عملی برای رسیدن به رشد معنوی مدنظر آموزه‌های اسلامی را به ارمغان می‌آورد. این پژوهش ضمن ارائه عناصر مادی اثرگذار بر معنویت، این نکته اصولی را یادآور می‌سازد که انسان‌ها نسبت به برخورداریه‌ها و محرومیت‌ها، بهره‌برداری و یا عدم استفاده صحیح از داشته‌های مادی و معنوی خود در معرض ابتلا و امتحان‌اند. اثبات سازگاری کلی میان بعد مادی و معنوی بشر و جدایی‌ناپذیری آنها از ذات انسان، به‌هیچ‌وجه به معنی عدم وجود تزاخم میان آن دو بُعد و آثار آنها نیست. چه بسا - به تناسب نوع راهبردی که اتخاذ می‌شود - پیشرفت در امور معنوی منجر به پیشرفت در امور مادی شود و یا مانعی در برابر آن محسوب گردد و برعکس و یا گاه ممکن است اثر معنی‌داری بر یکدیگر نداشته باشند.

منابع و مأخذ

* قرآن کریم.

* نهج البلاغه.

۱. آذربایجانی، مسعود؛ تربیت و رشد معنوی در دوران نوجوانی؛ تهران: مرکز نشر الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، ۱۳۹۶.
۲. آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ غرر الحکم و درر الکلم؛ تصحیح سیدمهدی رجایی؛ قم: دارالکتاب اسلامی، ۱۴۱۰.
۳. ابن ابی الحدید، عبدالحمید؛ شرح نهج البلاغه؛ گردآورنده شریف الرضی؛ قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق.
۴. ایمان، محمدتقی؛ روش شناسی تحقیقات کیفی؛ قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۳.
۵. الگوی بصری ب- «رشد اثرگذاری ایجابی و سلبی پیشرفت اقتصادی بر معنویت اسلامی» پاکزاد، عبدالعلی؛ «ابتلا و آزمایش در قرآن»؛ پژوهش های قرآنی، ش ۵۴ و ۵۵، ۱۳۸۷.
۶. دانایی فرد، حسن و سیدمجتبی امامی؛ «استراتژی پژوهش های کیفی»؛ اندیشه مدیریت، س ۱، ش ۲، ۱۳۸۶.
۷. سوزنچی کاشانی، ابراهیم؛ «پارادایم شناسی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت»؛ همایش نقشه راه تدوین و طراحی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، ج ۲، تهران: مرکز الگو، ۱۳۹۱.
۸. شعیری، محمد بن محمد؛ جامع الأخبار (لشعیری)؛ نجف: مطبعة حیدریه، [بی تا].
۹. صدر، محمدباقر؛ سنت های تاریخ در قرآن؛ قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۹۳.
۱۰. طباطبایی، محمدحسین؛ ترجمه تفسیر المیزان؛ ترجمه محمدباقر همدانی؛ چ ۵، قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴.
۱۱. عروسی حویزی، عبدالعلی؛ تفسیر نور الثقلین؛ ج ۴، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.
۱۲. کلانتری، ابراهیم، محمودی، فاطمه و اسماعیل کلانتری؛ «شناسایی مؤلفه های سبک زندگی اسلامی در حوزه کسب و کار از دیدگاه برخی آیات و روایات»؛ پژوهش نامه اخلاق، ش ۲۲، ۱۳۹۲.
۱۳. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ ج ۴، تهران: الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۱۴. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی؛ بحار الأنوار؛ بیروت: الطبع و النشر، ۱۴۱۰ق.

۱۵. محمدی ری شهری، محمد و سیدرضا حسینی؛ توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث؛ چ ۳، قم: دارالحدیث، ۱۳۹۰.
۱۶. محمدی ری شهری، محمد؛ التنمية الاقتصادية في الكتاب و السنة؛ چ ۳، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۷.
۱۷. مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار استاد شهید مطهری؛ تهران: صدرا، [بی تا].
۱۸. مکارم شیرازی، ناصر؛ تفسیر نمونه؛ ۲۸ ج، چ ۱۰، تهران: الإسلامیه، ۱۳۷۱.
۱۹. موسوی خمینی، سیدروح الله؛ صحیفه امام؛ چ ۴، تهران: مرکز تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۵.
۲۰. _____؛ آداب الصلوه؛ چ ۴، تهران: مرکز تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۹۴.
۲۱. موسویان، سیدعباس؛ پس انداز و سرمایه گذاری در اقتصاد اسلامی؛ قم: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۷۶.
۲۲. میرمعزی، سیدحسین؛ «روش فلسفه علم اقتصاد اسلامی»؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، س ۷، ش ۲۷، ۱۳۸۶.
۲۳. نصیری، مهدی؛ فناوری و دیدگاه علمای حوزه علمیه بررسی میدانی بر اساس روش نظریه بنیانی؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸.
24. Barro Robert J. & M. McCleary Rachel; "Religion and conomic growth national bureau of economic research"; 1050 Massachusetts Avenue Cambridge, MA 02138 May 2003.
25. Tillich, P.; **The spiritual situation in our technical society**; Macon, Georgia: Mercer University Press, 1988.